

АНОТАЦІЯ

Литвин В. А. Неформальні інститути у процесі формування регіональних ідентичностей Донбасу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – «Політологія» (Галузь знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки»). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

У даній роботі представлено дослідження впливу неформальних інститутів у процесі формування регіональних ідентичностей Донбасу. Актуальність даного дослідження полягає передусім в акценті на значенні в широкому сенсі культурної складової ідентичності, яка дає можливість більш переконливо пояснити процес формування та реформування політичних інститутів через вплив певного когнітивного набору (у нашому кейсі – через прояви регіональних самоідентифікацій мешканців Донбасу) на стратегії вибору і дії індивідів в умовах сучасного українського політичного процесу. Оскільки формальні політичні інститути в Україні є недостатньо дієспроможними, особливий дослідницький інтерес становить аналіз неформальних практик в якості важливих стійких компонентів, що системно відтворюються в рамках ідентичностей, а також визначення характеру взаємодії неформальних практик із формальними інститутами.

Вивчення феномену регіональних ідентичностей Донбасу є також надзвичайно актуальним практичним завданням в умовах збройного російсько-українського протистояння. Хоча протягом семи років розгортання та перебігу конфлікту на Донбасі цей військовий конфлікт досі не отримав достатнього осмислення та концептуалізації як у вітчизняному, так і у міжнародному науковому дискурсах, переважна більшість дослідників так чи інакше виділяють регіональні ідентичності Донбасу в якості чи то детермінанти збройного конфлікту, чи то важливої складової в рамках російської інформаційної війни та пропаганди, чи то основної причини та сутності конфлікту, чи то взагалі в якості окремого соціально-політичного

явища, яке було сформовано та/або трансформовано в результаті конфлікту на Донбасі. До того ж контекст збройного російсько-українського протистояння дозволяє наочно прослідкувати укоріненість та малорухливість культурно-ціннісних структур, що лежать в основі ідентичностей.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у здійсненні комплексного дослідження формування регіональних ідентичностей Донбасу крізь інституційно-ціннісну призму аналізу, на основі якого розроблено карту рекомендацій для вироблення політик для ефективного реформування та побудови дієвих демократичних інститутів, а також політик у сфері миробудування та реінтеграції.

Отримані результати, які відзначаються науковою новизною, конкретизуються у таких положеннях. Вперше запропоновано та обґрунтовано поняття інституційної інтертекстуальності в якості організаційного принципу неформальних інститутів, що дозволяє концептуалізувати апріорну передзаданність цього феномену, яка заздалегідь обмежує і передбачає специфіку неформальних інститутів, які виникатимуть у конкретному суспільстві. Запропоновано та обґрунтовано інституційно-ціннісний підхід до дослідження феномена ідентичності, який передбачає аналіз неформальних практик та ціннісних установок. Комплексно досліджено взаємозв'язок та взаємовплив неформальних інститутів, цінностей та ідентичності на кейсі регіональних ідентичностей Донбасу.

Удосконалено класифікацію типів ідентичності; на основі аналізу класичних та сучасних підходів до визначення ідентичності запропоновано комплексне мультирівневе дослідження цього феномену на онтологічному (рефлексивна/нерефлексивна особиста ідентичність) та соціальному (колективна ідентичність відповідно до територіально-інституційного рівня та соціальних атрибутів) вимірах. В рамках даного підходу окремими зв'язками поєднано нерефлексивну та регіональну/локальну і національну/державну ідентичності, для того щоб продемонструвати взаємозв'язок ідентичності та неформальних інститутів. Також удосконалено концептуалізацію та

визначення поняття неформальні інститути через введення категорії ідентичності. Неформальні інститути визначені як повторювані соціальні, культурні, політичні та економічні практики, які виникають та відтворюються поза межами офіційно санкціонованих каналів внаслідок впливу культурної спадщини, вкорінені у переконаннях та цінностях індивідів, і які відображають специфічну логіку функціонування та правила ідентичності.

Дістали подальшого розвитку застосування концепції габітусу П. Бурдьє, яка лягла в основу розробки інституційно-ціннісного підходу до дослідження феномена ідентичності. Також дістали подальшого розвитку застосування концепції територіального простору та простору приналежності С. Рокана та Д. Урвіна. Регіональну ідентичність Донбасу проаналізовано як «переважно територіальний простір, але з сильними ознаками простору приналежності». Продемонстровано, що в рамках інформаційних дискурсів та наративів гібридного україно-російського протистояння, російська пропаганда представляє регіональну ідентичність Донбасу як «переважно простір приналежності». На основі класифікації неформальних інститутів, запропонованої О. Стойко, а також класифікації методів дослідження територіальної ідентичності Я. Олійник та О. Гнатюк, розроблено принципи дослідження ідентичності через вивчення неформальних інститутів.

В рамках дисертаційного дослідження було проаналізовано та систематизовано існуючі класичні і сучасні підходи до визначення поняття ідентичність і регіональна ідентичність. Запропоновано комплексне мультирівневе дослідження феномену ідентичності, з точки зору онтологічного (особиста ідентичність) та соціального (колективна ідентичність) вимірів. Особиста ідентичність розглянута як результат сприйняття індивідом особистого досвіду, колективна або соціальна ідентичність – з точки зору уявного усвідомлення існування спільноти, що розділяє спільні для людини інтереси, переконання та цінності. Регіональну ідентичність визначено як суб'єктивне соціально-географічне відчуття ототожнення, що сформовано на базі почуття спільного володіння та

користування певною територією, за якою закріплені власні соціальні зв'язки, певні життєві стилі та способи організації життєдіяльності, системи переконань та цінностей, які є відмінними від загальнонаціональних. Проаналізовано та класифіковано емпіричні підходи до дослідження ідентичності з точки зору безпосереднього чи опосередкованого аналізу. Наведено приклади міжнародних та національних досліджень ідентичності, які спрямовані на виявлення маркерів певних типів ідентичності (цінності, ідеологічні та геополітичні погляди, електоральні вподобання, мистецькі смаки, наративи тощо).

Здійснений аналіз теоретико-методологічних підходів до концептуалізації неформальних інститутів продемонстрував, що найбільш фундаментальною залишається проблема співвідношення культурних цінностей і неформальних інститутів, оскільки більшість концепцій погоджуються із тим, що так чи інакше неформальні практики або засновані на суб'єктивних очікуваннях індивіда, які виходять із його соціокультурних вподобань, або є безпосередньо втіленням цінностей, що транслуються певною культурою. У нашому дослідженні неформальні інститути було розмежовано з поняттями культура, цінності, соціальні переконаннями. Ми визначили неформальні інститути як повторювані соціальні, культурні, політичні та економічні практики, які виникають та відтворюються поза межами офіційно санкціонованих каналів внаслідок впливу культурної спадщини, вкорінені у переконаннях та цінностях індивідів, і які відображають специфічну логіку функціонування та правила ідентичності.

Досліджено прояви регіональних ідентичностей Донбасу на інституційно-ціннісному рівні. На основі комплексного аналізу вітчизняних та зарубіжних досліджень спростовано припущення, що використання російської мови на Донбасі є важливою характеристикою російської ідентичності. Розглянуто, що на Донбасі існує значна повага та прив'язаність до російської мови, яка співіснує з упевненістю, що за допомогою цієї мови можна виражати українську культуру. Таким чином, російськомовна людина не тотожна

етнічному росіянинові, російська мова виступає лише як засіб комунікації. На основі комплексного аналізу вітчизняних та зарубіжних досліджень, спростоване припущення про антиєвропейськість Донбасу. Не дивлячись на досить низький рівень підтримки євроінтеграції на Донбасі, Донецька та Луганська області не є антиєвропейськими. Уявлення про Європу та пов'язаним із нею Європейський Союз мають значну привабливість для мешканців регіону з точки зору носіїв стандартів та цінностей, які є недоступними та/або бажаними для жителів регіону. Ця характеристика є справедливою навіть за умови, що більшість мешканців виступають проти членства у ЄС.

Вивчено практичне значення та функції регіональних ідентичностей Донбасу в умовах російсько-українського збройного протистояння. Проаналізовано, яким чином принцип взаємовиключення «чи вони – чи ми» був взятий за основу російською пропагандою для характеристики політики України, створення наративу «протистояння регіональної спільноти решті України», коли через реанімацію та оновлення численних радянських міфів та міфологем був створений образ сепаратистського Донбасу. Розглянуто, яким чином елементи регіональних ідентичностей, культурні та ментальні особливості Донбасу були використані російською пропагандою. Доведено, що фактичному військовому протистоянню на Донбасі передувала віртуальна війна, результатом якої стало формування «правильних» для Росії когнітивних фреймів сприйняття конфлікту передусім серед самих мешканців Донбасу. Розглянуто різні перспективи аналізу конфлікту на Донбасі (громадянська війна, зовнішня інспірація конфлікту, структуралістській підхід, поміркований підхід). Обґрунтовано, що конфлікт на Донбасі не можна вважати конфліктом ідентичностей, оскільки окремішня і сепаратистська ідентичність Донбасу була сформована саме у дискурсі російської пропаганди, яка дуже мітко поцілила у больові точки та гострі питання щодо Донбасу, які назрівали у відносинах «центр – регіон» вже понад десятиліття.

Здійснено порівняльний аналіз досліджень регіональних ідентичностей Донбасу проведених протягом 2014-2021 років та визначено основні тенденції

розвитку та/або трансформації регіональних ідентичностей Донбасу 2014-2021 років. Доведено, що дослідження змін ідентичностей в умовах війни надзвичайно важливе як для розуміння кроків миробудування, так і для розробки стратегії державного розвитку після закінчення збройного конфлікту. На основі останніх досліджень проаналізовано функції регіональної ідентичності, яка вплинула на формування ставлення мешканців Донбасу до повстанців/бойовиків: жителі регіону, які у першу чергу ідентифікували себе як мешканці регіону, частіше приписували повстанцям ідеальні мотиви їхньої діяльності, повідомляли про те, що вони не знають про жертви серед громадян, які були би спричинені діями повстанців, а також повідомляли, що вони відчували себе в безпеці в присутності бойовиків. І, навпаки, мешканці Донбасу, які у першу чергу ідентифікували себе як громадян України, частіше приписували повстанцям матеріальні мотиви, вказували на їхню відповідальність за напади проти цивільного населення та відчували страх під час прямих зустрічей із повстанцями.

Розроблено комплексні рекомендації для вироблення політик у сфері миробудування та реінтеграції на основні концепції онтологічної безпеки Е. Гідденса та інклюзивної громадянської ідентичності, а також з урахуванням інституційно-ціннісних особливостей регіональних ідентичностей Донбасу. Передусім загальні рекомендації полягають в необхідності приділяти значну увагу ціннісному компоненту в рамках культурної та інформаційної політики, а також працювати над встановленням та забезпеченням постійного діалогу між українською владою та населенням. Перетворення конкуруючої регіональної ідентичності Донбасу на комплементарну до загальнонаціональної ідентичності можна забезпечити шляхом переходу від пострадянської патерналістської політичної культури до партисипаторної культури участі. Впровадження ефективних інструментів прямої політичної участі через механізми прозорості, підзвітності, відкритого доступу тощо буде сприяти нейтралізуванню потенціал неконвенціональних протестних практик.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дисертаційної роботи можуть бути використані при розробці та викладанні навчальних курсів «Політологія», «Глобальні проблеми сучасності», «Ідеологія та політика», «Прикладна політологія» тощо. Матеріали дослідження можуть знайти практичне використання в навчальному процесі, при підготовці нормативних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах з проблем політології, етнополітології, конфліктології, міжнародних відносин, зовнішньої політики України, новітньої історії. Основні результати дослідження можуть бути використані в діяльності Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерства розвитку громад та територій України, інших міністерств та органів державної влади, науково-дослідних інститутів та центрів, громадських організацій.

Ключові слова: ідентичність, регіональні ідентичності, неформальні інститути, Донбас, гібридна війна.